

تاریخ ساخت بازار کرمانشاه با نگاهی به حامیان و بنیان بناهای آن^۱

سیده مهترا هاشمی^۲

۱. این مقاله برگرفته از پژوهشی است که در کلاس درس پژوهش در تاریخ مساری ایران، دوره اسلامی و (از دیوس رفسقا مطالعات مساری ایران، نوبت دوم سال تحصیلی ۱۳۹۸) زیر نظر استاد گرانقدر آقای مهندس کامیاب حاجی‌قاسمی شکل گرفته است. از آن استاد گرامی به خاطر یاری‌هایشان سپاسگزارم.

۲. کارشناس ارشد مطالعات مساری ایران از دانشگاه شهید بهشتی.
hashemil.mitra@gmail.com

۳. این بازار در محله طهین‌آباد است و آن را به همین می‌نامند اما اهالی آن را با نام هتارک‌بازار می‌نامند.

۴. کارشناسان میراث فرهنگی کرمانشاه بر اساس شواهدی که در گذشته از این بازار بوده است قدمت آن را مربوط به دوره زندیان می‌دانند. با توجه به شواهد موجود قدیمی‌ترین آثار موجود در شهر کرمانشاه مانند مسجد جامع، تاریک‌بازار، و چند کاروان‌سرا متعلق به دوره زندیان است. فرضیه‌ی در توجیه اینکه چرا از آثار پیش از این دوره چیزی باقی نیست مطرح شده است، اما هیچ‌کدام قابل اثبات نیست و ممکن است در آینده شواهدی پیدا شود که نشان از آثاری کهن‌تر داشته باشد (نک: سیامک خدیوی، هسرفی مختصر، بابت تاریخی کرمانشاه، مرداد ۱۳۵۵ و محمدرضا رشیدی، مرداد شکل‌گیری بازار بزرگ کرمانشاه).

کلید واژگان: تاریخ بازار کرمانشاه، بناهای وابسته به بازار کرمانشاه، حامیان و بنیان، دوره قاجار.

چکیده

دانشتهای ما از بازار کرمانشاه و تاریخ ساخت و چگونگی شکل‌گیری و گسترش آن اندک است و تاکنون هیچ پژوهش جدی در این باره نشده است. بخش‌هایی از بازار اکنون از میان رفته و بخش‌های باقی‌مانده نیز تغییر فرمولان کرده است. از کهن‌ترین بخش بازار که یادگار دوره زندیه بود، اثری باقی نیست. بازار قاجاری شهر نیز که در گذشته از دروازه شرقی تا دروازه غربی شهر گسترده بود، با ساخت خیابان‌هایی در دوره پهلوی چند پاره شد. بخش‌های شرقی و غربی آن به‌تدریج آسیب‌های بسیار دید و کاملاً از بین رفت. محدوده این پژوهش بخش میانی بازار شهر است که امروز باقی است. این بخش از بازار نیز تغییر فرمولان کرده است؛ آنچه مانده نام بناهای بازار است که در اقبال مردم شهر باقی است. اهالی شهر اغلب بناهای بازار را به نام بنیان آن می‌شناسند.

در این پژوهش براساس نام بنیان بناهای بازار از جمله سراها و تپه‌ها و کاروان‌سراها و مساجد و حمام و... تاریخ ساخت این بناها را در متون، اسناد، و آثار باقی‌مانده می‌جستیم و سپس با شناخت تاریخ

ساخت بناهای موجود در راسته گمته‌هایی برای تاریخ ساخت آن راسته مطرح می‌کنیم. سرانجام روند گسترش بازار شهر را در دوره‌های گوناگون می‌یابیم. شناسایی تاریخ ساخت بخش‌های مختلف بازار و چگونگی گسترش آن در طول تاریخ، افزون بر اینکه قدمتهای برای شناخت مسائلی این بنا و زندگی اجتماعی آن است، می‌تواند آغازی برای درک چگونگی گسترش و شکل‌گیری شهر کرمانشاه نیز باشد.

مقدمه

شهر کرمانشاه از دیرباز در مسیر یکی از مهم‌ترین راههای بازرگانی و کاروان‌رو قرار داشته است که غرب کوهستان زاگرس را به شرق آن وصل می‌کند. بازار کرمانشاه نیز در امتداد همین مسیر از شرق تا غرب شهر گسترش یافته است. قدیمی‌ترین بخش بازار کرمانشاه «تاریک‌بازار» بوده است. تاریک‌بازار در سال‌های اخیر بسیار تخریب شده و تنها آثار باقی‌مانده از آن معبری است که در گذشته راسته مسقف بازار بود. احتمالاً این بخش از بازار مربوط به دوره زندیان و

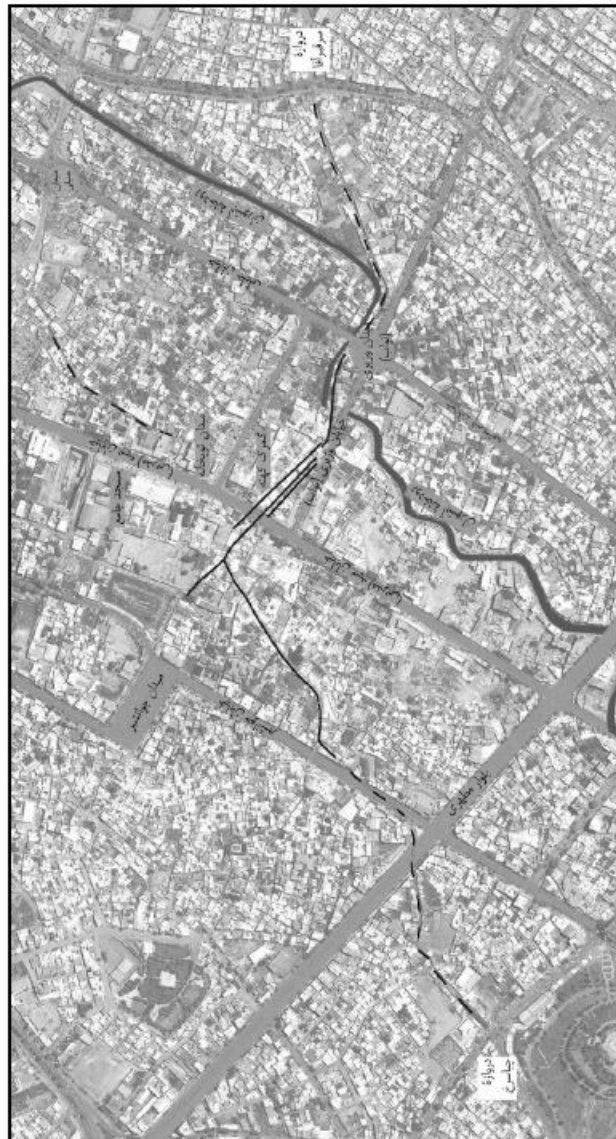
پرسش‌های تحقیق

۱. بنیان بازار کرمانشاه چه کسانی بودند؟
۲. بناهای وابسته به بازار کرمانشاه در چه تاریخی ساخته شد؟
۳. راسته‌های بازار کرمانشاه در چه تاریخی ساخته شد؟
۴. روند گسترش بازار کرمانشاه چگونه بوده است؟

دیگر بخش‌ها مربوط به دوره قاجار است.^۲ در پایان دوره قاجار ابتدای بازار کرمانشاه دروازه «سرتیر آقا» در غرب شهر بوده این بازار رودخانه «آشوران» را قطع می‌کرد و به دروازه «چیاسخ» در شرق شهر می‌رسید.^۳ (ت ۱) در دوره پهلوی با احداث چند خیابان از جمله خیابان سه (مدرس کتونی) و جوانشیر، بازار کرمانشاه در چند جا بریده شد و به تدریج بخش‌هایی از آن آسیب‌های بسیار دید یا از بین رفت. امروز بخش میانی بازار، یعنی حد فاصل میدان نواب و خیابان جوانشیر، باقی است. محدوده پژوهش حاضر نیز همین بخش از بازار است.^۴ (ت ۱).

امروز درباره تاریخ ساخت و چگونگی گسترش بازار اطلاعاتی نداریم. تنها سرخ موجود برای شناخت تاریخی بازار کرمانشاه نام بنیان بناهای آن، شامل بناهای تجاری و بازرگانی و مذهبی و خدماتی است، که هنوز در اقوال مردم شهر باقی است.^۵

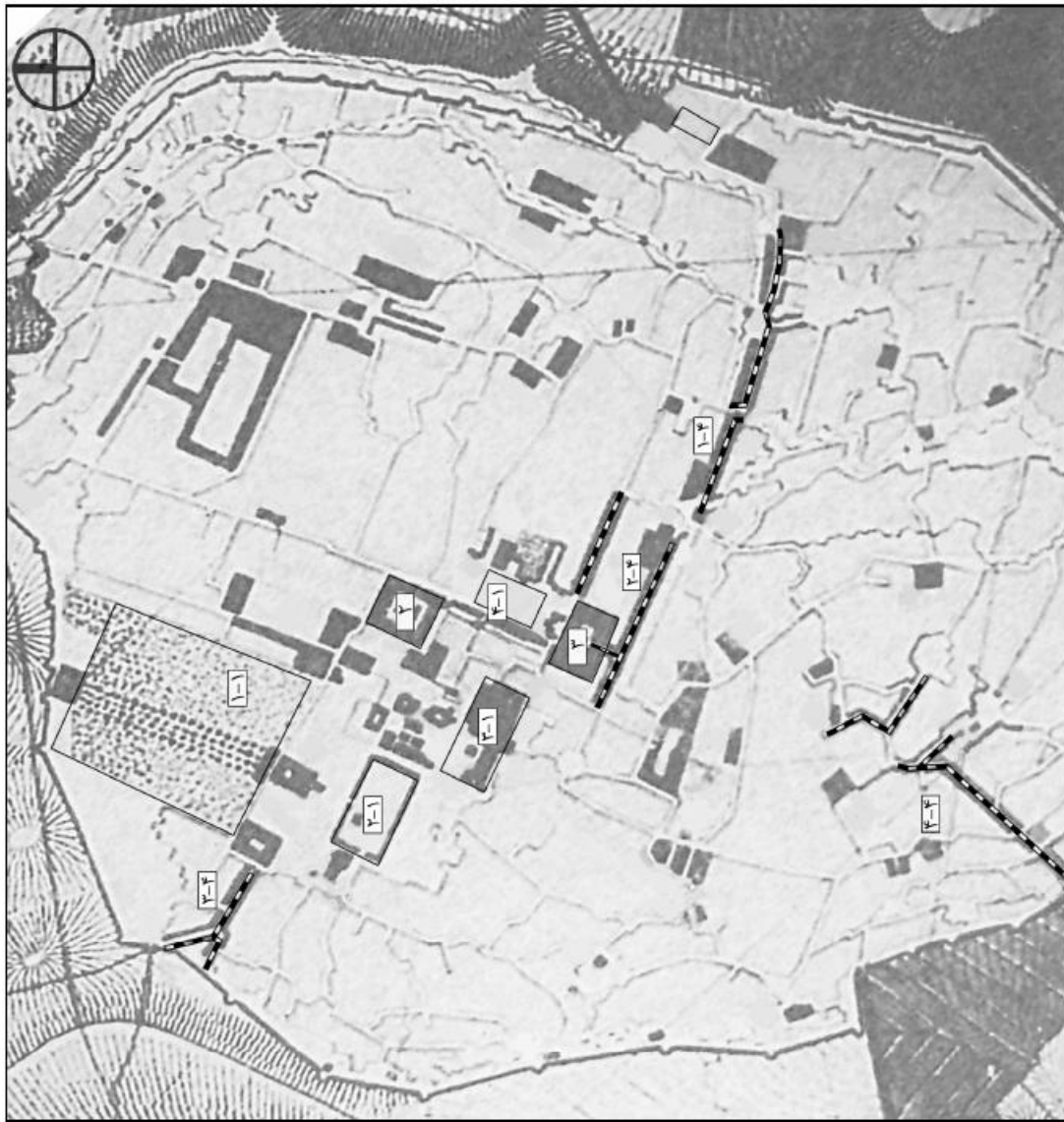
در این پژوهش سیر تکوین بازار شهر کرمانشاه را در سه دوره بررسی می‌کنیم. در بخش نخست از ابتدای دوره قاجار تا پیش از سلطنت ناصرالدین‌شاه، بین سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۶ قی بررسی می‌شود بیشتر بناهای

۶. سیامک خدیوی، همان. جستجوی تاریخ ساخت بخش‌هایی از بازار که از بین رفته نیاوند پژوهش دیگر است. ۷. این نامها جزء دانسته‌های اهلی شهر و از جمله نگارنده این پژوهش است. به همین سبب هیچ‌کدام از نامها ارجاع شماره مگر آن‌هایی که رایج نیستند.

ت ۱. چلسای، بازارهای کرمانشاه بر روی عکس هوایی سال ۱۳۲۵، ماخذ سازمان جغرافیایی وزارت طابع و پشتیبانی نیروهای مسلح. --- بخش میانی بازار که امروز باقی است (محدوده این پژوهش) --- بخش‌های شرقی و غربی بازار که آسیب نرولان دیده است. --- تانک‌های بازار (بازار دوره زنیان) که به‌نگلی تخریب شده است. --- رودخانه آشوران

ساخته‌شده شهر در این دوره مربوط به دوره فتعلی‌شاه قاجار دوره با سلطنت مظفرالدین‌شاه آغاز و با سقوط سلسله قاجار و پس از آن است. در بخش دوم، میانه دوره قاجار همزمان با بین سال‌های ۱۳۱۳ تا ۱۳۳۳ قیام می‌یابد. در هر بخش سلطنت ناصرالدین‌شاه، بین سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ قیام مطالعه ابتدا با بیان آن دوره و بناهای منسوب به ایشان و پس از آن می‌شود. و بخش سوم مربوط به پایان دوره قاجار است. این راسته‌های ساخته‌شده در آن دوره را بررسی می‌کنیم.

- ت ۲. بازار شهر در نقشه چریکف ۱۳۳۶، مأخذ: محمد مهریار و دیگران، اسناد تصویری شهرهای ایران، دوره قاجار، ص ۲۰۴.
- ۱) بناهای شاهزاده محمدعلی‌میرزا دولت‌شاه
- ۱-۱) باغ و کوچه
 - ۱-۲) میدان سبزه‌خانه
 - ۱-۳) دیوان‌خانه
 - ۱-۴) میدان تپه‌خانه
 - ۲) مسجد پنج
 - ۳) کاروان‌سرای گمرک
 - ۴) بازارهای شهر
 - ۱-۳) قوسه چارباغ (درجای بازار چال حسن‌خان کورلی)
 - ۲-۳) قوسه چارباغ (درجای یکم از راسته‌های بازارخانه یا یادیمی‌های کورلی)
 - ۳-۳) قوسه چارباغ (از این بازار سرور گوی باقی نیست).
 - ۳-۳) شاه‌لیس‌چار چارباغ (از این بازار سرور گوی باقی نیست).

۱. پائیان بازار کرمانشاه در ابتدای دوره قاجار

۱.۱. محمدعلی میرزا دولتشاه

محمدعلی میرزا دولتشاه پسر بزرگ قصلی شاه بود که در سال ۱۲۳۱ ق از سوی پدر والی کرمانشاه و کردستان شد و تا سال ۱۲۳۷ ق در این منصب باقی بود.^۸ در دوره حکومت او شهر کرمانشاه رونقی دوباره یافت. او بناهای بسیاری در کرمانشاه و دیگر شهرهای تحت حکومت خویش ساخت.^۹

مهم‌ترین بناهای منسوب به او در شهر کرمانشاه مجموعه دیوان‌خانه و قصر بوده است. علاوه بر این او چند میدان شهری از جمله میدان توپخانه و میدان سربازخانه و بناهایی عام المنفعه همچون مسجد شاهزاده و مسجد دولتشاه و حمام نیز ساخته است. امروز از این آثار فقط دیوان‌خانه و مسجد محمدعلی میرزا باقی مانده است. او جمله بناهایی که او در کرمانشاه ساخت و امروز کمتر درباره آن می‌دانیم، بازار است. بایکینگام در سال ۱۳۳۱ از بازارهایی سخن می‌گوید که برخی ساخته شده و برخی دیگر در دست ساخت است.^{۱۰} کربورتر نیز که دو سال پس از بایکینگام شهر کرمانشاه را دیده است، در سفرنامه‌اش از بازارهایی که شاهزاده محمدعلی میرزا

بنا کرده و طرح عالی بنا کرده است^{۱۱} یاد می‌کند.^{۱۲} بایکینگام در نقشه‌ای که در سال ۱۲۶۶، چند سال پس از وفات محمدعلی میرزا دولتشاه، از شهر کرمانشاه تهیه کرده بسیاری از این بناها را ترسیم کرده است.^{۱۳} او می‌گوید هر حدود ۱۰ بازار در شهر وجود دارد. تعداد دکان‌ها در بازارها به ۳۳۰ دکان می‌رسد.^{۱۴} چریکف این بازارها را «قیصریه چاریش» و «شاه البسجار چاریش» نامیده است.^{۱۵} از تطبیق نقشه چریکف و نقشه کنونی شهر درمی‌یابیم که بخشی از «قیصریه چاریش» امروز باقی است. این بازار یکی از سه راسته موازی غرب خیابان مدرس است (ت ۱ و ۲). از طرف دیگر اگر فرضیه قاجاری بودن این بخش از بازار را بپذیریم^{۱۶} با توجه به نقشه چریکف و گزارش‌هایی که درباره اوضاع شهر در این دوره ذکر شد^{۱۷} و نیز تاریخ ترسیم نقشه که پس از دوره محمدعلی میرزا و پیش

از گسترش شهر در دوره ناصری است، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که همه یا بخشی از «قیصریه چاریش» را در عهد شاهزاده محمدعلی میرزا ساخته‌اند بنا بر این یکی از سه راسته بخش میانی بازار همان «قیصریه چاریش» است، که احتمالاً متعلق به محمدعلی میرزا است. اما با اتکا به اسناد موجود تشخیص بازار از میان سه راسته کنونی قدری دشوار است. این مسئله در بخش‌های بعد به تفصیل بررسی خواهد شد. از دیگر بازارهای نقشه چریکف امروز اثری باقی نیست.^{۱۸}

۲.۱. حسن خان کلانتر

اهالی شهر «راسته آهنگرها» را به نام باقی آن «بازار چال حسن خان» نیز می‌شناسند (ت ۷). حسن خان در دوره حکمرانی محمدعلی میرزا دولتشاه کلانتر شهر شد و در محله‌ای که هنوز به نام او مشهور است، بازار، سراه، و دکانین متعدد ساخت.^{۱۹} از حسن خان کلانتر کمتر ذکر می‌شود و از تاریخ دقیق ساخت بازار او نیز اطلاع نداریم؛ اما با توجه به اینکه او در دوره محمدعلی میرزا کلانتر شهر بوده است، می‌توان تاریخ ساخت بازار چال حسن خان را در همین دوره و بین سال‌های ۱۲۲۱ تا ۱۲۳۷ دانست. به نظر می‌رسد که بخشی از راسته بازاری که چریکف ترسیم کرده و نیز بازاری که در نقشه سال ۱۳۳۷ شهر آمده، بازار چال حسن خان است.^{۲۰} (ت ۲ و ۳).

۳.۱. همایون سلطان خانم نواب علیه

همایون سلطان خانم دختر قصلی شاه ملقب به نواب علیه در دوره حکومت برادرش محمدعلی میرزا چند سال در کرمانشاه می‌زیست.^{۲۱} نواب علیه در شهر کرمانشاه بناهایی ساخت که مشهورترین آن‌ها «مسجد نواب» است.^{۲۲} نواب علیه در بازار نیز کاروان‌سرایان ساخت که در خیابان کشی‌های دوره پهلوی خراب شد.^{۲۳} (ت ۳). چریکف از هیچ‌یک از بناهای او نام نبرده است. اما از تطبیق نقشه سال ۱۳۳۷ ق با وضع موجود و عکس‌هایی سال ۱۳۲۵ شهر درمی‌یابیم که بر

۸. ایرج افشار سیستانی، کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، ج ۱، ص ۳۱۷ و ۳۱۸.

۹. بسیاری از مورخان بر این باورند که شهر کرمانشاه که از آغاز دوره زرتویه

دوران شده بود، در دوره محمدعلی میرزا دوباره گداز شد. بایکینگام در سال

۱۳۳۱ ق نوشته است: «کمبر از نیم قرن پیش کرمانشاه قریباً بزرگ بود

که اهالی آن از کشاورزی و طهارتی امرار سالی می‌کردند. پس از افسلب

شاهزاده محمدعلی میرزا دولتشاه به حکومت آنجا حدود چمبیت و اهلبیت

شهر افزایش یافت» (کند J. S. Buckingham, *Travels in*

Assyria, Media and Persia, P 178, 175, 176).

10. J. S. Buckingham, *ibid.*

11. فیروز نسوری، استعمار بریتانیا و مسئله ایروان، ص ۵۳.

12. نقشه چریکف در کتب اسناد تصویری شهرهای ایوان، دوره قاجار

منتشر شده است (محمد مهباز و دیگران، اسناد تصویری شهرهای ایوان، دوره قاجار، ص ۲۰۰-۲۰۲).

13. محمد مهباز و دیگران، همان، ص ۲۰۰.

14. همان‌جا.

15. مملکت خدیویه، همان، ص ۵۵۷ و محمدرضا رضیعی، همان، ایرج افشار سیستانی، همان، ص ۳۲۰.

16. از آنجا که بسیاری از باقی شهر کرمانشاه را از دوره محمدعلی میرزا دولتشاه دانستند و پیش از او نیز در دوره قاجار هیچ ذکر باثباتی از ساخت

بازار نیست، بسیار محتمل است که نخستین باقی بازار محمدعلی میرزا دولتشاه باشد.

جای میلان وزیری (میلان تواب کنونی) کاروان‌سرای بوده است (ت ۴۳-می‌توان حدس زد که این بنا نیز در دوره حکومت محمدعلی‌میرزا بین سال‌های ۱۲۳۱ و ۱۲۳۷ ساخته شده است.

گزارش‌ها در گذشته تنها ورودی حمام از بازار بود و حمام با دالایی به بازار متصل می‌شد و ورودی ضلع جنوبی را در دوره‌های بعد ساختند.^{۱۹}

۴.۱. حاج شهبازخان
حاج شهبازخان پسر منوچهرخان بیگلربیگی و از بزرگان ایل کلهر بود که در زمان فتاحی‌شاه به مقام قلمبگی ایل منصوب شد.^{۲۰} از بناهای ساخت حاج شهبازخان در شهر کرمانشاه حمامی در راسته بازار و مسجدی بیرون از محدوده بازار باقی است.^{۲۱} (ت ۴۳- در گزارش‌های مرمت حمام حاج شهبازخان، تاریخ ساخت این بنا سال ۱۲۳۲ ذکر شده است. براساس این

۵.۱. راسته‌های ساخته‌شده در آغاز دوره قاجار
چنان که گفتیم، در این دوره شاهزاده محمدعلی‌میرزا در شهر کرمانشاه بازارهایی ساخت، اما نام او در هیچ‌یک از بازارهای کنونی باقی نیست. گفتیم که یکی از راسته‌های احداثی او احتمالاً جزء سه راسته موازی میانه بازار است. در بخش آثار ساخته‌شده در میانه دوره قاجار به‌تفصیل در این باره صحبت خواهیم کرد.

ت ۳. بازار شهر در آغاز دوره قاجار بر روی عکس مولی سال ۱۳۳۵، مأخذ سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
۱) سری حادی رحیمی
۲) مسجد گوهرگشای
۳) حمام حاج‌شهبازخان

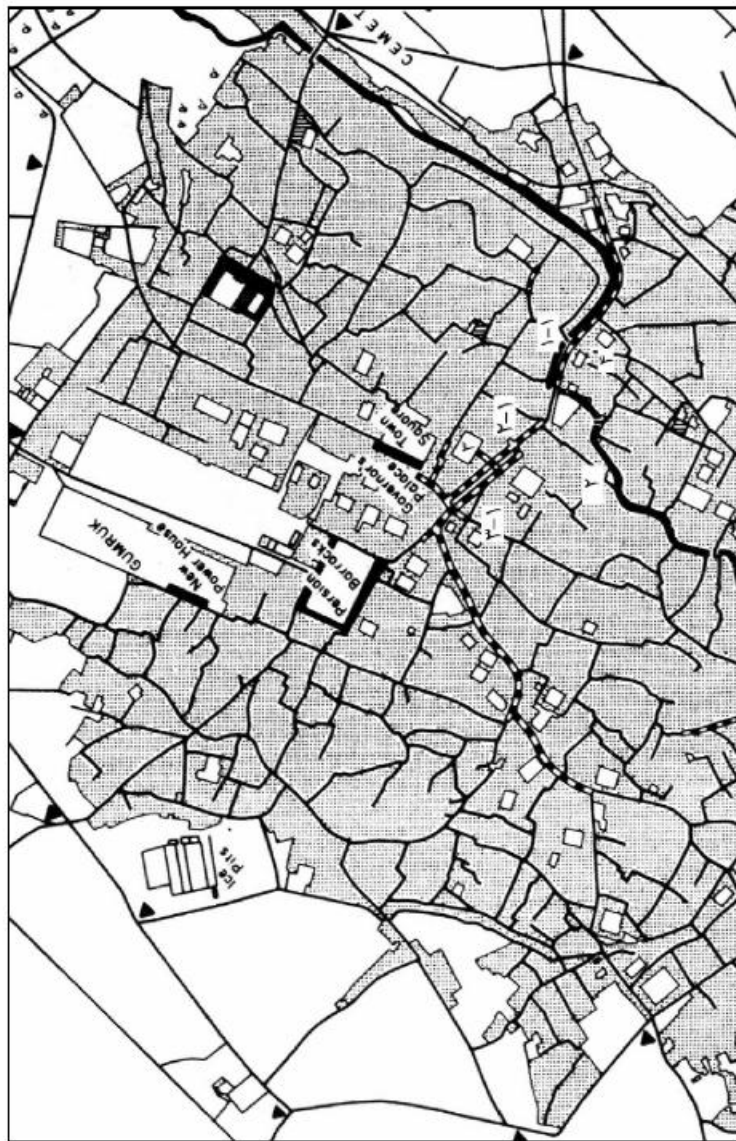

۲. پاتیان بازار کرمانشاه در میانه دوره قاجار
۱. امام‌قلی میرزا عمادالدوله

امام‌قلی میرزا عمادالدوله فرزند محمدعلی میرزا دولتشاه و نوه فتاح‌شاه بود. ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۶۸ او را به حکومت کرمانشاه منصوب کرد و تا سال ۱۲۸۸ در این منصب باقی بود.^۳ عمادالدوله بناهای بسیاری در شهر کرمانشاه ساخت. از بناهای دیوانی و کاخ‌های او امروز اثری باقی نمانده و تنها بناهای باقی از او در بازار شهر است. مهم‌ترین این بناها «مسجد عمادالدوله» است که بر اساس کتیبه آن در سال ۱۲۸۵ ساخته شده. ناصرالدین‌شاه نیز در سال ۱۲۸۷ مسجد عمادالدوله را مسجدی «معتبر» و «تازه‌ساخته» برشمرده است.^{۳۲}

در بازار کرمانشاه چهارسوق، سراه و تیمچه‌ای نیز به نام

از دیگر بازارهایی که در این دوره ساخته شده بازار هچال حسن‌خان است. کاروان‌سرای نواب علیه را هم که مربوط به همین دوره بود در کنار بازار چال حسن‌خان ساختند. درباره تاریخ ساخت بقیه بناهای این راسته مانند مسجد گیوه‌کش‌ها و سرای هادی رحمانی اطلاعاتی نداریم. بنا بر این بازارهای ابتدای دوره قاجار در بخش غربی شهر جای دارند (ت ۳). تنها بنای این دوره که خارج از این محدوده و در شرق شهر ساخته شده حمام حاج شه‌بخان است. در بخش‌های بعد درباره این بنا بیشتر خواهیم گفت.

۱۷ بر اساس سند هوقوفات مرحوم منصور شاهزاده محمدعلی-سرای دولتشاه که در سال ۱۲۳۶ تنظیم شده محمدعلی میرزا لایحه و دکان‌هایی را که متصل به عمارت مهرکده باغ بوده وقت کرده است می‌توان این فرسید را مطرح کرد که این بازار همان است که در هت ۳۲ با شماره ۱-۴ مشخص شده و چپ‌کف آن را هوقوفه چارپوشی^{۳۱} نامیده است. در سند دیگری با عنوان هشتم هوقوفات شاهزاده دولتشاه که در سال ۱۲۳۶ تنظیم شده است از وقوع آفتی-سوی در بازار در این تاریخ یاد شده که باعث تخریب بنا شده است (برای آگاهی بیشتر درباره این بخش از بازارهای نقشه چپ‌کف که از میان رفته است، نکتة هوقوفات مرحوم منصور شاهزاده محمدعلی میرزای دولتشاه و هشتم هوقوفات مرحوم دولتشاه در اردبیل کشاورز، زلزله‌نگارن مرصه مشرف، ص ۲۶۱-۲۶۲).

۱۸. محمدعلی سلطانلی، تاریخ مفصل کرمانشاهان به تقسیمات پیشینة خاندان‌های شهری، ص ۱۲۹۰. مطالب را از میرزا شکرالله پروچودی، رهنمای عصر عمادالدوله از نسخه خطی، ص ۹۳ نقل کرده است که دسترس به آن برای نگارنده مقدور نبود.

۱۹. بازار شهر در نقشه سال ۱۳۳۷ قی، مایخ، Clarke, Kermanshah, p. 21

۲۰-۱ بازار چال حسن‌خان
 ۲۱-۱ بازار بازار قلعه حسنای
 ۲۲-۱ بازار بازار قلعه چوچوی
 ۲۳ روضه‌خانه اجویان
 ۲۴ کاروان‌سرای گمرک
 ۲۵ کاروان‌سرای بر جای میدان ولادی (تولید) کتونی

آقای حاجی آقا محمد حسن وکیل‌الدوله تمامی کاروان‌سراها و تیمچه جدید الإحکات خود را - [شامل] یک باب کاروان‌سرای بزرگ با سه تیمچه جنب آن که تجارتی است و یک باب کاروان‌سرای بارانداز ظهر کاروان‌سرای بزرگ... وقف مؤید صحیح شرعی و حبس معتد ملی اسلامی نمود قربتاً الی‌الله تعالی.^{۳۲}

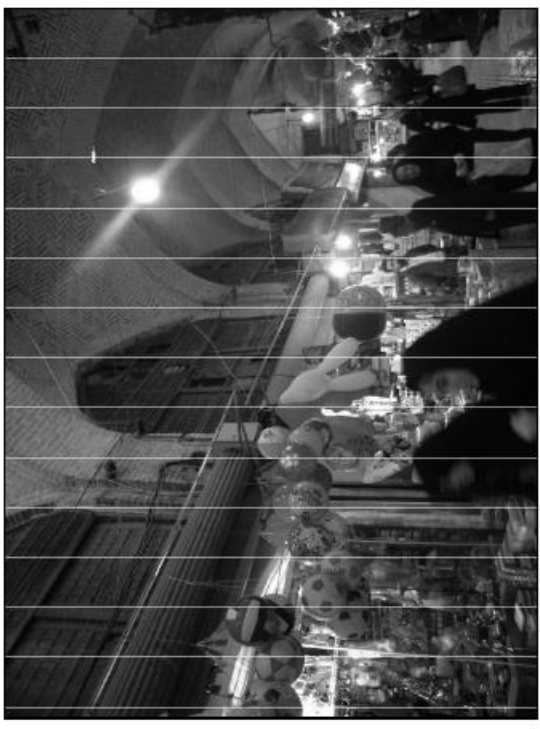
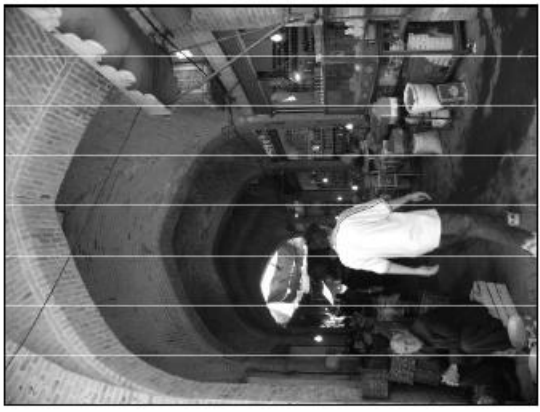
بر اساس سند وقفنامه می‌توان حدس زد که مجموعه وکیل‌الدوله کمی پیش از سال ۱۳۰۸ ساخته شده است. بنا بر این این مجموعه مربوط به اواخر دوره ناصری است و با فاصله حدود بیست سال از دیگر بناهای دوره ناصردین‌شاه در بازار از جمله بناهای عمادالدوله و قرآنیاتی، ساخته شده است.

۴.۴. راسته‌های ساخته‌شده در میانه دوره قاجار

در سخن از بناهای عمادالدوله دیدیم که در استاد ذکر بازاری به نام «قیصریه عمادالدوله» آمده است که امروز از جای آن اطلاعی نداریم. به روایت ناصردین‌شاه، که در دوره حکومت عمادالدوله در کرمانشاه بوده، «راسته بازار معتبر کرمانشاهان از

میدان توپخانه ابتدا شده، به دروازه سر قبر آقا منتهی می‌شود»^{۳۳} (ت ۱ و ۵). بنا بر آنچه ناصردین‌شاه درباره حدود بازار گفته و با توجه به اینکه می‌دانیم محدوده بین دروازه سر قبر آقا تا ابتدای راسته‌های بازارخانه، بازار چال حسن‌خان است که پیش از این دوره ساخته شده است (ت ۱ و ۳)، می‌توان نتیجه گرفت که قیصریه ساخت عمادالدوله بخشی از بازاری است که از ابتدای آن منتهای غربی راسته چال حسن‌خان است و به میدان توپخانه و چهارسوق عمادالدوله می‌رسد. در این بخش از بازار سه راسته موازی هست. نو راسته را بازار بازارخانه^{۳۴} و دیگری را راسته یهودی‌ها می‌نامند (ت ۵). بنا بر این می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که یکی از این سه راسته «قیصریه عمادالدوله» است که در ابتدای دوره قاجار ساخته شده است. پیش‌تر در سخن از بازارهای بناشه در ابتدای دوره قاجار نیز گفتیم که احتمالاً یکی از این سه راسته «قیصریه چاریسی» است که محمدعلی‌میرزا دولتشاه بنا کرده است.

درباره «بازار یهودی‌ها» و تاریخ ساخت آن شاهدی در دست نیست. در نقشه چریکف در این بخش از بازار تنها یک راسته

۱۹. نقشه سال ۱۳۳۷ (۱۹۱۹ میلادی) شهر کرمانشاه را که براساس نقش هولی ترسیم شده است، مرکز مسالمت اسلامی و کاروباریه دانشگاه در مقام مطرح کرده است. تک: J.I. Clarke & B.D. Clark *Kermanshah: An Iranian Provincial City*, P. 21.

۲۰. احمدمیرزا، تاریخ غرضی، ص ۳۱۶.

۲۱. ناصردین‌شاه در سال ۱۳۲۷ در مسیر سفر حیات از حسینج نواب علیه همسیره مرحوم محمدعلی‌میرزا همسر زین‌العابدین خان پسر حسین‌قلی‌خان قاجار، نام برده است (ناصرالدین قاجار، سفرنامه چارمنامه سفرنامه ناصردین‌شاه به حیات، ص ۴۰).

۲۲. سمانک غیری، «گفتگوی شخصی با نویسنده»، در برخی از استاد دوره قاجار نیز از «کاروان‌سرای نواب» نام برده‌اند. از آن جمله است سند «گزارش کتل عملیاتی چایی تاجر تیمه عطاشی» (محمدعلی سلطانی، همان، ص ۲۷۶).

۲۳. آقا احمد بن محمدعلی بهبهانی، مرآت‌اللا محارر جهان‌نما، ص ۱۸۸؛ مسعود گلزاری و محمدحسین چایی، کرمانشاهن پستان از گفتار تا اثر سه سیزدهم مجری شمسی، ص ۱۵۲.

ت ۷ (راست). ورودی بازار چال حسن‌خان از میدان نواب، مأخذ: نگارنده.

ت ۸ (چپ). راسته بازار بازارخانه، فاصلی، مأخذ: نگارنده.

ترسیم شده است (ت ۴) و در نقشه سال ۱۳۳۷ هم که نقشه‌ای نسبتاً دقیق است، در این بخش از بازار دو راسته موازی دیده می‌شود (ت ۴). دو راسته ترسیم‌شده با توجه به موقعیت‌شان نسبت به چهارسوق عمادالدوله بازار حسن‌خان، و کاروان‌سرای گمرک، راسته‌های بزرگخانه هستند و در این نقشه نیز اثری از راسته یهودی‌ها نیست. دربارهٔ بانی و تاریخ ساخت دو سرای ملاقاسم و رنگرزها که در این راسته است نیز مدرکی در دست نیست.^{۳۱} بازار یهودی‌ها بیش از دو راسته مجاور آن آسیب دیده است. بخشی از بناهای جنوب آن اثر عبور خیابان وزیری (نواب کنونی) در دوره پهلوی از بین رفت و سقف راسته نیز کاملاً خراب شده است.

دورهٔ دو راسته بزرگخانه شواهدی دال بر اینکه این دو

راسته قیسریه عمادالدوله و بازار محمدعلی میرزا باشند در دست است. برخی شواهد بیانگر آن است که بزرگخانه شمالی قیسریه عمادالدوله و بزرگخانه جنوبی بازار محمدعلی میرزا بوده است. نخست آنکه برخی راسته شمالی را «بزرگخانه نو» و راسته جنوبی را «بزرگخانه کهنه» نامیده و ادعا کرده‌اند که این نام‌گذاری بر اساس اقوال مردم بوده است.^{۳۲} اهالی این راسته‌ها را به نام بزرگخانه می‌شناسند و در نام‌گذاری تفاوتی بین این دو قائل نیستند، اما اگر شواهدی در تأیید این نام‌ها پیدا شود، دلیلی است بر اینکه راسته شمالی متأخرتر از راسته جنوبی است و احتمالاً بازار عمادالدوله در شمال و بازار محمدعلی میرزا دولت‌شاه در جنوب آن بوده است.

دوم اینکه دیدیم سرای عمادالدوله و سرای فرمایشی را در دوره عمادالدوله، در جوار راسته شمالی بزرگخانه ساخته‌اند. حضور دو بنا از دوره عمادالدوله در کنار این راسته می‌تواند دلیلی بر ساخت آن در دوره عمادالدوله باشد (ت ۵). سوم اینکه در نقشه چپ‌کف در کنار بازار محمدعلی میرزا کاروان‌سرای به نام کاروان‌سرای گمرک هست که با دالایی به راسته بازار وصل شده است (ت ۴). امروز این کاروان‌سرا کاملاً تخریب شده و تنها دالان آن با نام «راسته گمرک» باقی است. راسته گمرک بزرگخانه شمالی را قطع می‌کند و به بزرگخانه جنوبی می‌رسد (ت ۵). در بازار کرمانشاه در محل انشعاب هر دالان از راسته بازار، در ابتدای دالان دوی است که آن را از راسته بازار جدا می‌کند در محلی که دالان گمرک به بزرگخانه جنوبی می‌رسد نیز وضعیت چنین است. کف دالان گمرک پایین‌تر از بزرگخانه جنوبی است و با چند پله به آن می‌رسد این اتفاق نیز به سبب فراز و نشیب زمین، در بازار کرمانشاه معمول است (ت ۱۰).

اما در محل تقاطع دالان گمرک و بزرگخانه شمالی وضعیت کاملاً متفاوت است، دالان گمرک از بزرگخانه شمالی می‌گذرد، در محل تقاطع این دو راسته به‌جای آنکه در دالان گمرک

۳۱. ناسرائیل‌نژاده مسجد جامع‌بازخان را از حسانج‌متر شهر برشمرده است (ناصرالدین‌شاه قاجار، همان)، مسجد جامع‌بازخان به‌سوی از محله‌ی بازار و پژوهش‌محلی است.
 ۳۲. سعید رهبر، طرح مرمت واحد حمام جامع‌بازخان، ص ۵۵ و ۵۶.
 ۳۳. ایوب‌اللهار سیستانی، همان، ص ۳۲۰.
 ۳۴. ناصرالدین‌شاه قاجار، همان، ص ۲۰ و ۲۱.
 ۳۵. هوشیار امام‌پای، مرزای عمادالدوله، در ادب‌شیر کشاورز، همان، ص ۲۲۲-۲۲۸.
 ۳۶. در دیگر اسناد دوره قاجار نیز نام هوسریه عمادالدوله ص ۵۵ و ۵۶. آن جمله است سند «گزارش نقل عیارزاق چینی تاخر نیمه هفتاد» در سلسله، همان.
 ۳۷. درباره حسن‌خان کلانتر و بازار احمالی او در بخش «بانیان بازار کرمانشاه در ابتدای دوره قاجار» صحبت کردیم.
 ۳۸. تنها ذکر موجود از فصیح‌خان فرمایشی در کتاب رجالی عصر عمادالدوله نوشته میرزا شکرالله بروجرودی است. دسترس به این نسخه عملی برای نگارنده ممکن نبود و به‌ذکر می‌کنم که محمدعلی سلطان در کتابش آورده است کهفا شد (سلطانی، همان، ص ۱۲۶).
 ۳۹. هوشیار فصیح‌خان فرمایشی، در ادب‌شیر کشاورز، همان، ص ۲۲۸-۲۳۲.

ت ۹. راسته بازار بزرگخانه جنوبی، ساخت: نگارنده.

۳۳ کیوان سبسی، دربارهٔ وظایف وکیل‌الدوله چنین گفته است: هر قرن نوزدهم کسانی بودند که با وجود تهنیت ایران از طرف کشورهای غربی که با ایران روابط تجاری و سیاسی داشتند به نمایندگی انتخاب می‌شدند. آن‌ها تقریباً وثایف کنسولی را انجام می‌دادند و به نامهای "وکیل" یا "وکیل‌الدوله" - معروف بودند. وکیل‌الدوله‌ها معمولاً در شهرهای مهم تجاری لغت داشتند و معروف‌ترین آن‌ها وکیل‌الدوله‌های شیراز و کرمانشاه بودند. حاج‌آقا حسن [وکیل‌الدوله کرمانشاه] علاوه بر "وکیل‌الدوله" لقب "خان‌یهدار" را نیز داشته [کیوان سبسی، زندگانی سرفراز کاهلی، ص ۱۶۸ و ۱۶۹].
 ۳۴ محمدعلی بن محمود صیاح، خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت، ص ۳۳۳. چیه. ن. کوزن، *ایران و فلسفه ایران*، ص ۹۰۹. دنس رایت، *تفصیل تکلیف در ایران*، ص ۱۱۸ و ۱۱۷.
 ۳۵ در مطالعات دربارهٔ مجموعه وکیل‌الدوله این مجموعه را شامل نو صرا و دو تپچه دانستند (نگاه کلیه‌ز حاجی‌آقا سبسی، *بانه‌های بازار*، ص ۱۶۸-۱۶۷) اما سلیق وقت‌نامه مجموعه شامل سه تپچه بوده است. با نقل در مطبوعه قراقری مجموعه وکیل‌الدوله می‌توان حدس زد که تپچه سه‌گانه همان است که در جنوب کاروان‌سرای بزرگ است

ت ۱۰، در انتهای دالان گمرک، در محل اتصال با بازارخانهٔ جنوبی، ساخت: نگارنده.

دری باشد، در دو سمت دالان گمرک و بر سر راسته بازارخانه دره‌هایی این راسته را از دالان گمرک جدا کرده است (ت ۱۱). این وضعیت را تنها در همین بخش از بازار می‌بینیم. بنا بر این می‌توانیم این فرضیه را مطرح کنیم که در دورهٔ محمدعلی‌میرزا دالان ورودی کاروان‌سرای گمرک به راسته بازارخانهٔ جنوبی متصل بوده و یا دری از آن جدا می‌شده است. عمادالدوله در فاصلهٔ بین بازار احدائی پدرش، یعنی بازارخانهٔ جنوبی، و کاروان‌سرای گمرک، بازارخانهٔ شمالی را احداث کرده است. این راسته در دو طرف دالان گمرک ساخته شده و راسته تازمساز با دره‌هایی از دالان قدیمی گمرک جدا شده است.

اما بازارخانهٔ جنوبی در امتداد چهارسوق عمادالدوله است و این تنها شاهدهی است که سبب تردید در این ادعا می‌شود که

بازارخانهٔ شمالی را عمادالدوله و بازارخانهٔ جنوبی را محمدعلی‌میرزا ساخته است. یعنی این بازار پیش از برپه شدن در دورهٔ نهمی از شرق به بازار چال حسن‌خان و از غرب به مجموعهٔ عمادالدوله شامل چهارسوق و مسجد و تپچه می‌رسید (ت ۵). در این صورت، می‌توان فرض کرد که عمادالدوله قیصریه‌ای با راستای شرقی-غربی و بناهایی در شمال و جنوب آن ساخته و با راسته دیگری این دو بنا را به هم وصل و بر تقاطع این دو راسته چهار سوقی بنا کرده باشد. در بخش شرقی بازار نیز در کنار راستهٔ شمالی سرایی ساخته و آن را با دالان مفصلی به قیصریهٔ احدائی خود متصل کرده باشد (ت ۱۲).

بنا بر آنچه گفتیم یکی از دو راستهٔ بازارخانه را در دورهٔ حکومت محمدعلی‌میرزا، بین سال‌های ۱۲۲۱ تا ۱۲۳۷، و دیگری را در دورهٔ عمادالدوله، بین سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۸۸، ساخته‌اند.

از دیگر راسته‌هایی که در میانهٔ دورهٔ قاجار ساخته شده بازار زرگرها است. این بازار با راستای شمالی-جنوبی عمود بر راستهٔ اصلی بازار و در شرق مجموعهٔ عمادالدوله است (ت ۵). ورودی شرقی مسجد عمادالدوله که اهالی آن را «قاپی شاه نجف» می‌نامند، در این راسته است. به دستور عمادالدوله دری از تفره بزرگ حرم حضرت علی^(ع) ساختند. این در را به نجف فرستادند و درهای چوبی حرم راه که مربوط به دورهٔ صفوی است، به کرمانشاه آوردند و در این ورودی مسجد نصب کردند.^{۳۵} آن در و نام و خاطر‌ماش هنوز باقی است و به همین سبب ورودی شرقی مسجد عمادالدوله برای مردمی که از بازار می‌گذرند مکانی مقدس است. اهالی شهر در هنگام عبور از این راسته به قاپی شاه نجف سلام می‌گویند و آن را زیارت می‌کنند. فرض اینکه در دورهٔ عمادالدوله نیز این راسته و این ورودی اهمیت بسیار داشته و این در بر ورودی مهم‌تر مسجد نصب شده باشد، بسیار محتمل است. از آنجا که تنها بنای این راسته مسجد عمادالدوله است، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که راستهٔ زرگرها نیز

در دوره عمادالدوله و همزمان با مسجد ساخته شده باشد. اما دلایل موجود برای قضاوت قطعی درباره تاریخ ساخت این راسته کافی نیست.

به نظر می‌رسد متأخرترین بازارهایی که در این دوره ساخته شده دلان‌ها و راسته مجاور مجموعه حاج حسن وکیل‌الدوله است (ت ۵). پس از چهارسوق عمادالدوله بازار به دو شاخه «راسته ترک‌ها» و «راسته مسگرها» تقسیم می‌شود. راسته ترک‌ها در جنوب مجموعه وکیل‌الدوله به سمت غرب امتداد یافته و در دوره‌های بعد راسته علاءخانه در امتداد آن ساخته شده است. راسته مسگرها نیز در شرق مجموعه وکیل‌الدوله، به تیجه وکیل‌الدوله و پس از آن به کاروان‌سرای بارانداز (خرمفروش‌ها) می‌رسد. بیشتر دکان‌های غربی این راسته متعلق به مجموعه

وکیل‌الدوله است. از آنجا که راسته مسگرها دسترسی بخش‌هایی از مجموعه وکیل‌الدوله را به راسته اصلی و چهارسوق عمادالدوله ممکن می‌کند، احتمالاً این راسته را نیز همزمان با مجموعه وکیل‌الدوله، بین سال‌های ۱۲۹۷ تا ۱۳۱۰ ساخته‌اند.

در دوره عمادالدوله بازار در غرب به چهارسوق عمادالدوله ختم می‌شد و احتمالاً گسترش بازار در غرب چهارسوق پس از دوره عمادالدوله روی طاقه است. نخستین بنا در غرب چهارسوق، مجموعه حاج‌حسن وکیل‌الدوله است. از آنجا که حاج‌حسن هشت سال پس از فوت عمادالدوله وکیل‌الدوله کرمانشاه شده مجموعه وکیل‌الدوله نیز دست‌کم هشت سال پس از بناهای عمادالدوله ساخته شده است. از سوی دیگر، بناهای غربی مجموعه وکیل‌الدوله را نیز در پایان دوره قاجار ساخته‌اند.^{۳۱} بنا بر این می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که پس از گسترش بازار در دوره عمادالدوله، راسته بازار تا ابتدای جایی رسیده که امروز مجموعه وکیل‌الدوله قرار دارد و حداقل هشت سال بعد با ساخت مجموعه بزرگ وکیل‌الدوله و دلان‌های آن، راسته سرانجام نیز ساخته شده و با ساخت راسته ترک‌ها و علاءخانه در دوره‌های بعد گسترش یافته است.

۳. بنیان بازار کرمانشاه در پایان دوره قاجار

۱. آقامحمدمهدی فیض
آقامحمدمهدی فیض از مشهورترین روحانیون مبارز کرمانشاه در ابتدای عصر مشروطیت و بنای مسجد فیض مهدوی در بازار کرمانشاه بود.^{۳۲} مسجد فیض مهدوی در ابتدای راسته علاءخانه و در جوار حمام حاج شهبازخان واقع است (ت ۴).
آقامحمدمهدی در سال ۱۲۸۷ در کرمانشاه متولد شد. در ایام جوانی برای تحصیل به نجف رفت و در سال ۱۳۱۹ به کرمانشاه بازگشت و در این شهر مرجع دینی شد.^{۳۳} بنا بر این مسجد

و امروز آن را «سرای اسفندی» می‌خوانند. مدخلی که این سرا به کاروان‌سرای خرمفروش‌ها (بارانداز) دارد نیز شاهلی است. براینکه سرای اسفندی‌ها بخشی از مجموعه وکیل‌الدوله بوده است.

۲۶. هفوفات حاج محمدحسن وکیل‌الدوله در ارض‌سیر کشاورزه همان، ص ۱۲۸-۱۳۳.

۳۷. ناصرالدین‌شاه قاجار، همان، ص ۱۲۳.

۳۸. در این پژوهش برای تمایز این دو راسته آن‌ها را بازارخانه شمالی و بازارخانه جنوبی می‌نامیم.

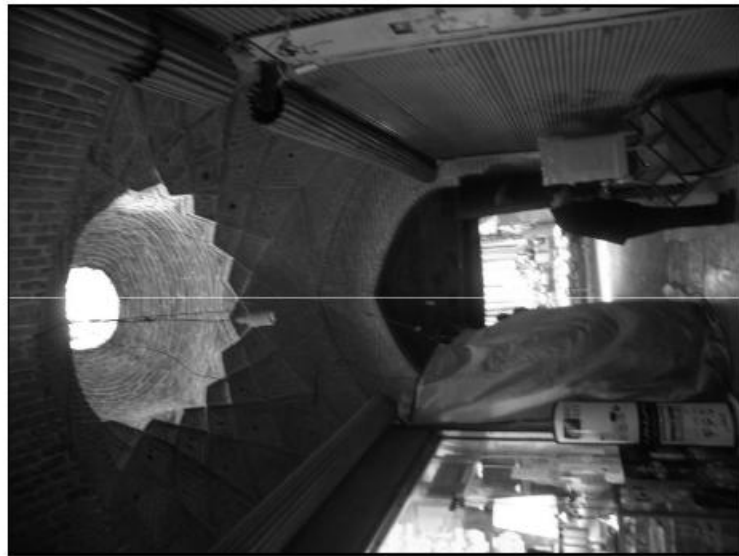
۳۹. در سال‌های اخیر، بازار عیدی‌ها یا بازار کتیمی‌ها را «بازار اسلامی» نامیدند. در تنها کتب‌سوی میراث فرهنگی در بازار کرمانشاه که بر وروقی این راسته در خیابان مدرس لیسب شده است، تاریخ ۱۲۸۳ش برای ساخت بازار کرمانشاه ذکر شده است. هیچ دلیلی در تأیید این تاریخ نیست. این تاریخ که معادل ۱۲۶۹ق است تقریباً دو سال پیش از ورود محمدعلی میرزا به شهر کرمانشاه و ساخت بناهای او در شهر است.

۴۰. در بسیاری از پژوهش‌های مرمتی درباره بازار کرمانشاه این نام‌ها ذکر شده است. از آن‌جمله است پژوهش‌هایی که در مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی و مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، اسناد کرمانشاه موجود است.

ت ۱۱. درهای دوسوی دلان گمرک در محل تقاطع با بازارخانه شمالی، مأخذ: نگارنده

فیض مهدوی پس از سال ۱۳۱۹ و بازگشت آقا محمد مهدی مجتهد به کرمانشاه ساخته شده است. از طرف دیگر فریدالملک قرآزگو که بین سال‌های ۱۳۳۱ تا ۱۳۳۶ چند دوره کارگزار وزارت امور خارجه در کرمانشاه بود، همواره در بین روحانیان مهم شهر از آقا محمد مجتهد و مسجد او نام برده است.^{۳۸} بر این اساس می‌توان حدس زد که مسجد فیض مهدوی بین سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۳۶ ساخته شده است.

۴.۳. حاج محمد تقی تاجر اصفهانی
حاج محمد تقی تاجر اصفهانی از تاجر مهم شهر در پایان دوره قاجار بود اهالی شهر هنوز نام او را به سبب مسجدی که در شهر کرمانشاه بنیان نهاد به یاد دارند، اما در بازار علاقه‌خانه نیز سرایی

نیمه‌ویزان هست که اهالی بازار آن را «سرای حاج محمد تقی» می‌نامند.^{۳۹} (ت ۶). از حاج محمد تقی کمتر ذکری در میان است. در سالنامه اداره معارف کرمانشاهان راپورت ۱۳۰۵، دربارهٔ تصمیم حاج محمد تقی برای ساخت یک باب مدرسه گفته شده است.^{۴۰} در سال ۱۳۱۹ نیز از حاج محمد تقی اصفهانی با عنوان «نایب‌اندک کمیته داد و ستد» در کرمانشاه نام برده‌اند.^{۴۱} حاج محمد تقی در سال ۱۳۳۳ وصیت‌نامه‌ای تنظیم کرد و

بر اساس آن، «تمامی شش دانگ کاروان‌سرای واقع در بازار علاقه‌خانه، که به سرای حاجی محمد علی معروف است» [و] تمام شش دانگ کاروان‌سرای تجارته راسته علاقه‌خانه دم کل نزدیک سرای حاجی رستم» را وقف کرد.^{۴۲} در وصیت‌نامه از دو کاروان‌سرای او در راسته علاقه‌خانه یاد شده است و مشخص نیست که سرایی که امروز به نام حاج محمد تقی باقی مانده کدامیک از این دو است و کاروان‌سرای دیگر کجا است. اما با توجه به تاریخ‌هایی که دربارهٔ حاج محمد تقی اصفهانی ذکر شده می‌توان دورهٔ زمانی بین سال‌های ۱۳۰۵ یا قدری پیش از آن تا ۱۳۳۳ را برای ساخت سرای کتونی حاج محمد تقی در بازار کرمانشاه فرض کرد

۴.۴. محمد مهدی کاشانی
در ضلع شرقی میدان علاقه‌خانه سرایی بزرگ به نام «سرای کاشانی» قرار دارد (ت ۶). از این سرا و بانی آن اطلاع دقیقی نداریم. تنها شاهد موجود دربارهٔ تاریخ این بنا وقف‌نامه‌ای است که در سال ۱۳۳۹ به نام «مهدی کاشانیان خلیف مرحوم حاج محمد علی» تنظیم شده است. بر اساس وقف‌نامه، کاروان‌سرا «مختصری» محمد مهدی کاشانی است و نه احدی او.^{۴۳} از آنجا که در این سند دربارهٔ ساخت بنا و بانی آن ذکری نیامده و شاهد دیگری نیز در این باره در دست نیست، نمی‌توان تاریخ ساخت آن را تعیین کرد. اما محتمل است که این بنا نیز مانند دیگر بناهای این بخش از بازار مربوط به اواخر دورهٔ قاجار باشد.

۳۸. گلزاری و چلبی، همان، ص ۱۵۳-۱۵۲. روایتی دیگری نیز در وجه تسمیهٔ «قلی شاه نیچه» ذکر شده است. از آن جمله است روایت راهبهٔ مدنی که فری را اثر حرم علی‌قا کرده بود و نگاه که به مسجد عمادالملک که در دست ساخت بود رسید، با مسأله مواجه شد که در ۱۳۰۹ را در همین مسجد کار کلاندر (میرزا شکرالله سنندجی، نسخهٔ لاسری، ص ۵۲۷).
۳۹. در این باره در بخش پایان بازار در پایان دورهٔ قاجار بیشتر خواهیم گفت.
۴۰. فیض مهدوی، «فهرستی است که اتحاد آن مرحوم برای خویش برگزیدند و مسجد آقا محمد مهدی مشهور است. نام فیض مهدوی مشهور است.
۴۱. سلفی، اسناد بهجت مشروطیت در کرمانشاهان از قریب آینه‌خانه حاج محمد مهدی کوشقی، زایش مهدوی» لیبون کرمانشاه، ص ۱۱.
۴۲. فریدالملک همدانی، خاطرات فریدسوز محمد علی خان فریدالملک، ص ۲۰۶ و ۲۸۰.
۴۳. مسجد حاج محمد تقی بدون اثر محدودی در این پژوهش است. ۲۷. اردبیلر کتایبوز زنگارن عرصهٔ مشقی، ص ۷۱۷.
۴۴. هندست سزارش وزیر مختار انگلوس به حاج عبدالرحیم وکیل‌الدوله دربارهٔ حاج محمد تقی اصفهانی، در محمد علی سلطانی، تاریخ مختصر کرمانشاهان - به تقسیم پیشینهٔ خاندان‌های شهری، ص ۱۰۷۳.
ت ۱۲. دالان بین بزرگ‌علاقه شمالی و جنوبی، مقابل سرای عمادالملک، ناخذ: نگارنده.

۴.۳. راسته‌های ساخته‌شده در پایان دوره قاجار

راسته ترکها در شرق به راسته سراج‌ها و در غرب به ابتدای راسته علافخانه محدود می‌شود. پس از آن ابتدای راسته علافخانه است که در غرب به میدان علافخانه می‌رسد (ت ۱۲). این راسته در غرب تا دروازه چیا سرخ ادامه داشته است، اما با ساخت خیابان جوانشیر و برپه شدن بازار در سال‌های پایانی دوره پهلوی، بخش‌های غربی که به «بازار توپخانه» مشهور است، آسیب فراوان دیده و اطلاعات چندانی از آن در دست نیست. بنا بر این میدان علافخانه و بناها و راسته مجاور آن غربی‌ترین نقطه بازار علافخانه کنونی است (ت ۱).

با توجه به تاریخ ساخت بناهای راسته علافخانه، به نظر

می‌رسد که این بخش از بازار در پایان دوره قاجار و بین سال‌های ۱۲۰۵ تا ۱۲۹۹ احداث شده است. این بخش متأخرترین بخش از بازار شهر است. تنها تاریخ ساخت حمام حاج شهبازخان با دیگر بناهای این راسته متفاوت است (ت ۳). چنان‌که در بخش بالین آغاز دوره قاجار آمد، حاج شهبازخان از بالین آن دوره بود. چنان‌که گفتیم ورودی اصلی حمام حاج شهبازخان همان بوده که امروز در بازار است و در دوره‌های بعد ورودی دیگری در ضلع شرقی آن ساخته‌اند بر این اساس می‌توان فرض کرد که حمام حاج شهبازخان پیش از بازار علافخانه در آنجا در کنار گذری بوده است و با گسترش بازار، راسته علافخانه را بر جای همان گذر ساخته‌اند اما برای قضاوت قطعی درباره علت تفاوت تاریخ ساخت حمام حاج شهبازخان با دیگر بناهای راسته علافخانه به شواهد بیشتری نیاز داریم.

از بازار علافخانه پیش از رسیدن به میدان علافخانه شاه‌های منشعب می‌شود. اهالی این راسته را به نام «تیمچه سیداسماعیل» می‌شناسند. احتمالاً در این راسته در گذشته تیمچهای به نام سیداسماعیل بوده است. تنها بنای این راسته کوتاه پاساژی تازه‌ساز است که شاید آن را بر جای «تیمچه سیداسماعیل» ساخته‌اند. درباره وضعیت این بنا و تاریخ ساخت آن هیچ اطلاعی نداریم. در راسته علافخانه بناهای دیگری نیز هست که از زمان ساخت و بنای آن‌ها شاهدی در دست نیست. «سرای حکیم‌الدوله»، مجموعه «سرای نومه» شامل یک سرای کوچک و یک سرای بزرگ و «هوانک شاهنشاهی» در میان سرای بزرگ^{۱۱} و میدان علافخانه در منتهی‌الیه امروزی غربی بازار کرمانشاه از آن جمله است. مسجد شافعی را نیز در دوره محمدرضا شاه پهلوی در کنار راسته بازار علافخانه ساخته‌اند.^{۱۲} (ت ۴).

۳۹. هوشیاریات حاج محمدعلی امین‌الهی (نوموسی)، ۴، در اردشیر کتیروز، همان، ص ۲۰۹-۲۱۶.
۴۰. هوشیاریات محمد مهدی کاندلی، ۴، در اردشیر کتیروز، همان، ص ۲۱۸-۲۵۰.
۴۱. به گفته برخی از اهالی بازار، بلک شاهنشاهی را در دوره پهلوی در میان سرای توپخانه ساختند.
۴۲. مسجد شافعی به همت علیقه سیدحسین مسعود مفتی اعظم شاهان کرمانشاه در شهریور ۱۳۲۵ ق و در دوره سلطنت محمدرضا پهلوی ساخته شد (محمدعلی سلطانی، تاریخ تستن کرمانشاه به تصادم علم و عرفانی پهلوی، ج ۲، ص ۲۲۳).

ت ۱۲. راسته علافخانه، مأخذ: نگارنده.

تلاش کردیم بر اساس شواهد احتمالات ممکن را بیان کنیم. اما در بیشتر موارد به دلیل کمبود اطلاعات، قضاوت قطعی ممکن نیست. یافتن منابع جدیدتر افزون بر کمک به قضاوت دقیق‌تر درباره تاریخ‌گذاری بخش‌های موجود بازار، در شناخت بخش‌هایی از بازار که امروز اثری از آن‌ها نیست نیز مفید خواهد بود.

چنان‌که پیش‌تر گفتیم، علاوه بر راسته‌هایی که در این مقاله صرفی شدند، تاریکه بازار، محدوده بین بازار چال حسن‌خان تا دروازه سرقبر آقا، و محدوده بین بازار علاقه‌خانه تا دروازه چپ‌سرخ نیز در گذشته جزئی از بازار بودند و امروز آسیب فراوان دیده‌اند یا کاملاً ویران شده‌اند. بررسی تاریخ ساخت این بازارها مستلزم شواهد بیشتر و پژوهشی دیگر است. افزون بر شناخت دیگر بخش‌های بازار، این پژوهش می‌تواند مقدمه پژوهش‌های دیگری درباره زندگی اجتماعی بازار و جایگاه آن در کالبد و زندگی شهر و نیز روند شکل‌گیری و گسترش شهر باشد.

جمع‌بندی

در پژوهش حاضر با جستجوی تاریخ ساخت بناهای بازار، بر اساس نام بانیان آن‌ها، تاریخ ساخت راسته‌های مختلف را بررسی کردیم. بنا بر آنچه درباره تاریخ ساخت راسته‌ها گفتیم، بازار کرمانشاه به‌تدریج از آغاز تا پایان دوره قاجار ساخته شده است. قدیمی‌ترین راسته‌های بازار را در ابتدای دوره قاجار و در زمان زمامداری محمدعلی‌میرزا دولت‌شاه در شرق شهر ساخته‌اند. در میانه دوره قاجار و حکومت امام‌قلی‌میرزا عمادالدوله در کرمانشاه، بازار با ساخت چند راسته جدید به سوی غرب شهر گسترش یافت. در پایان دوره قاجار نیز متأخرترین راسته‌ها را در غرب شهر ساختند.

مطالب مربوط به بانیان و تحلیل‌های مطرح درباره راسته‌های بازار بر اساس شواهد موجود در متون و اسناد است و در صورت یافتن منابع جدید می‌توان آن را تکمیل و دقیق‌تر کرد. در این پژوهش

منابع و مآخذ

- انصار مستثنی، ابرج، کرمانشاه و تمدن دوره آق‌لقمان، تهران: انتشارات زرین، ۱۳۷۱.
- احمدی‌نورزاد، علی، تاریخ عسقلی، با توضیحات و اضافات از عبدالرحمن نوری، تهران: بنگ، ۱۳۳۵.
- بهبهانی، آقااحمد بن محمدعلی، مرآت الاحوال جهان‌نما (بخش یکم)، با مقدمه و تصحیح و حواشی علی نوری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.
- حاجی‌لاریسی، کامبیز، گنجینه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر نهم: بناهای بازار تهران: شرکت توسعه فضاهای فرهنگی، ۱۳۷۵.
- خدیوی، سیامک، «گفتگوی شخصی با مهتر حاشی»، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی استان کرمانشاه، شهریور ۱۳۸۹.
- _____، «صرفی مختصر یافتن تاریخ کرمانشاه»، در مجموعه مقالات سومین کنفرانس معماری و شهرسازی ایران، دوره نهم، ج ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ص ۵۵۲-۵۷۶.
- رایت، دنیس، نقش لنگبیس در ایران، ترجمه فرامرز فراسزی، تهران: انتشارات لوزی، ۱۳۶۱.
- رفیعی، محمدرضا، «روند شکل‌گیری بازار بزرگ کرمانشاه»، در همایش بین‌المللی باستان‌شناسی غرب کشور، کرمانشاه، ۱۳۸۳ (مستشارنامه).
- دهرو، سعید طرح صورت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۸۰.
- سلطانی، محمدعلی، اسناد نهضت مشروطیت در کرمانشاهان از آرشید اینتله‌جای محمدسهیمی کرمانشاهی (بخش مهدوی) / نشر طبعین کرمانشاه، تهران: مؤسسه تحقیقات توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶.
- _____، «جزئیاتی تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ج ۳ و ده تاریخ مفصل کرمانشاهان از دوران ماقبل تاریخ تا کونکای بیست و هشتم مرتد به تقسیم پیشینه خانان‌های شهری از خاکریز تا خسروی، تهران: شهید، ۱۳۶۴.

- چترالهای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ج ۱، تاریخ تسنن کرمانشاه به انقسام طما و صرلای دینور، تهران: شه ۱۳۳۳.
- سیحی، غلامرضا. زندگانی سرنگر کابلی: مشتمل بر حوادث گفتستان در قرن نوزدهم میلادی و مباحث علمی، دینی، تاریخی، ادبی و اجتماعی، و تراجم چهلتنی از طما و فضلاء و شعراء تهران: زوار، ۱۳۳۲.
- سیاح، محمدرضا بن محمدرضا. خاطرات سیاح یا دوره خوف و وحشت، به کوشش حمید سیاح و به تصحیح سفیاله گل کار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۹.
- فریدالملک همایونی، محمدرضا. خاطرات فریدمیرزا محمدرضاخان فریدالملک همایونی از ۱۲۹۱ تا ۱۳۳۳ هجری قمری، گردآورنده مسعود فرید (قراقرز)، تهران: زوار، [۱۳۵۱].
- کرزی، جرج. ن. ایران و قسبه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
- کساووز، اردشیر. زندگان عرصه عشق: مجموعه اسناد و نقلی لطیفه کل اوراق و امور خیریه استان کرمانشاهان، ۲، کرمانشاه: انتشارات طاق بستان، ۱۳۸۲.
- گازاری، مسعود و محمدحسین جلیلی. کرمانشاهان باستان از آثار تا نثر، سنه سیزدهم هجری قمری، تهران: چاپخانه وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۵.
- منصوری، فیروز. استعمار بریتانیا و مسئله آرونبرود، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۳۶.
- مهریار، محمد و دیگران. اسناد تصویری شهرهای ایران: دوره قاجار، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۴۸.
- میرزا شکرالله مستنجدی. تحفة ناصری، به کوشش حشمت‌الله طیبی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- ناصرالدین‌شاه قاجار. شهریار جلوه‌نامه سفرنامه ناصردین‌شاه به حقیقت، به کوشش ایوب انصاری، تهران: فردوسی، ۱۳۶۳.
- Buckingham, J. S. *Travels in Assyria, Media and Persia*. Vol. 1. London: H. Colburn & R. Bentley, 1830.
- Clarke, J. L. and B. D. Clark. *Kermanshah an Iranian Provincial City*. Durham: University Of Durham, 1969.